

NAIM KARIMOV,
*filologiya fanlari doktori,
professor, akademik*

ABDULLA QODIRIY VA MUSIQA

Аннотация: Данная статья о музыкальности, мелодии и своеобразном духе произведений основоположника узбекского романа, прославленного джадида Абдулла Кадири. В ней излагаются мысли о месте музыки в жизни Абдуллы Кадири, и её перемещении в его произведения, в частности о музыкальных деталях в романе “Минувшие дни”.

Ключевые слова: Абдулла Кадири, музыка, роман, жанр, дух, напев, волшебство мелодии.

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek romanchiligining asoschisi, atoqli jadid Abdulla Qodiriyning asarlaridagi musiqiylik, ohang va o'ziga xos ruh haqidadir. Unda Abdulla Qodiriyning hayotida musiqaning tutgan o'rni va buning asarlariga ko'chishi, xosatan, “O'tkan kunlar” romanidagi musiqaga oid detallar haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: Abdulla Qodiriy, musiqa, roman, janr, ruh, ohang, kuy sehri.

“Yozuvchi va musiqa” mavzusi hozirgi xorijiy adabiyotshunoslikda ham, o'zbek adabiyotshunosligida ham o'rganilmagan yoki oz o'rganilgan mavzulardan biri. Holbuki, nafaqat she'riy, balki nasriy asarlar poetikasida ham musiqaning o'rni benihoya katta. Shunday yozuvchilar borki, ular o'zlarining ruhiy hayotlarini musiqasiz tasavvur etolmaydilar. Shuning uchun musiqa shu yozuvchilar ijodiga, asarlarining badiiy tili va uslubiga, poetikasiga, hatto ayrim asarlarning yaratilishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatib kelgan. Masalan, L.N. Tolstoyning nemis kompozitori Kreyserning

sozanda ijrosidagi asarini tinglash uning “Kreyser sonatasi” hikoyasining yozilishiga sabab bo'lgan. Navoiy, Gyote, Pushkin singari jahon adabiyoti klassiklarining bir qancha lirik asarlari ham musiqiy asarlar ta'sirida yozilgan.

“Yozuvchi va musiqa” mavzui bir necha qirralardan iborat: 1) yozuvchining musiqa san'atiga munosabati va musiqaning shu yozuvchi hayotida tutgan o'rni; 2) musiqaning yozuvchi asari poetikasi, tili va uslubiga ta'siri; 3) yozuvchi (shoir) asarlari asosida musiqa asarlarining yaratilishi va h.q.

Yozuvchi – eng avvalo, ruhiyat kishisi. Shuning uchun ham shoir va yozuvchilar hamma zamonlarda musiqa san'atidan zavq-shavq va ilhom olib kelishgan. Agar saroy shoirlarining nafis yig'ilishlarida sozanda va xonandalar ham ishtirok etib, hozir bo'lganlarga zavq-shavq va farog'at bag'ishlagan bo'lsalar, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida shakllangan adabiy davralarda ham shu an'ana xiyla zamonaviylashgan, an'anaviy tantanavorlikdan holi holda davom etib keladi. Zamon-doshlarning xotirlashlariga qaraganda, Abdulla Qodiriy ham shoir Miskinga qarindosh, boshqa toshkentlik shoir va yozuvchilarga esa ruhan yaqin bo'lganligi uchun ularning ayrim adabiy-musiqiy “kecha”larida ishtirok etgan. O'sha davrlarda o'tkazilgan adabiy-musiqiy kechalarda ham, to'y-hashamlarda ham yengil-yelpi “zamonaviy” musiqa asarlaridan ko'ra, mumtoz xalq kuylari va ashulalari ko'proq ijro etilgan. Shunday davralar va to'y-hashamlarda qatnashgan A.Qodiriyning bu kechalardan ruhiy oziq olgani, qalb torlarining junbushga kelgani shubha uyg'otmaydi. Uning

asarlarida “Ajam”, “Iroq”, “Navo”, “Nasrulloi” singari mumtoz xalq kuylarining tilga olinishi, asarlari qahramonlarining shu musiqa asarlarini tinglab, orom olishlari tasviri bu fikrning dalilidir.

Biz uchun bu muhim masala haqida bahs yuritishdan avval A.Qodiriyning shunday davralarda bo‘lganligiga oid bir xotira bilan tanishsak.

Mashhur xalq artisti Abror Hidoyatovning jiyani, O‘zbekiston xalq artisti Turg‘un Azizovning xotirlashicha, uning Husanxon ismli tog‘asi A.Qodiriy bilan yaxshi tanish bo‘lgan. “Julqunboy, – deb yozgan T.Azizov “Mening rejissyorlik ishlarim” (2003) degan risolasida – tog‘amnikida mehmon bo‘lgan, asarlaridan parcha o‘qib bergan ekan. Shu o‘tirishda Abror tog‘am dutor chertib, ashulalar aytib bergan ekanlar”.

Adibning farzandi Habibulla Qodiriyning yozishicha, amakisi Qudratilla Qodirov tanbur, dutor chaluvchi, ba‘zan ovozi bo‘lmasa-da, “Ajam”, “Nasrulloi”, “Cho‘li Iroq”, “Qalandar”, “Munojot”, “Iroq”, “Rohat”, “Navo” singari kuylarni ijro etgan. “Dadam, deb yozgan u, bu kuylarni berilib tinglar, yengil, o‘ynoqi kuylarni esa negadir uncha yoqtirmaganday bo‘lar edilar... Bir gal shunday o‘tirishda Qudratilla amakim tolga suyanib, oyoqlarini chalishtirib, dutorni qo‘lga oldilar-da, dadamdan so‘radilar: “Qanday kuyni chalay, aka?.. “To‘rg‘ay”ni chalaymi?” “Ularning suhbatidan anglashimcha, deb davom etadi H.Qodiriy, go‘yo bir vaqt zo‘r bir sozanda o‘tgan emish. U “To‘rg‘ay” kuyini chalganda to‘rg‘ay asta-asta uchib pastga tushar va dutor qulog‘iga qo‘nib, kuyga jo‘r bo‘la boshlar ekan...” yana shu muallifning yozishicha, mazkur voqea “O‘tgan kunlar”dagi “Navo kuyi” bobining yozilishiga turtki bergan bo‘lishi ham mumkin”.

O‘ttizinchii yillarning boshlarida A.Qodiriyning Samarqand darvozadagi bog‘ hovlisida mashhur shiypinning barpo etilishi bilan adibning madaniy hayotida yangi davr boshlanadi. Nafaqat uning qalamkash birodarlari va muxlislari, balki taniqli xonanda va sozandalar ham shu yerga tashrif buyurib, o‘z san‘atlari bilan shiypon sohibini xushnud etadilar. “Bu san‘atkorlardan ko‘pi, deb yozadi H.Qodiriy, o‘sha vaqtlarda radio komitetining ashula va cholg‘u ansamblida ishlashar... edi”. Xotiranavisning ma‘lumot berishicha, shunday kechalarda ahyon-ahyonda bo‘lsa-da, ancha keksayib qolgan Mulla To‘ychi hofiz, Yunus Rajabiy, shuningdek, Yusufjon Qiziq, Shobarot va Shohalil hofizlar, ulardan tashqari, Qodir qori, Nabixo‘ja, Karvon g‘ijjakchi kabi adibning yor-do‘stlari – san‘at shaydolari qatnashar edi. Taxmin qilish mumkinki, A.Qodiriy shiyponni barpo etilishidan

avval ham bu san‘atkorlarni yaxshi bilgan va ular bilan do‘stona aloqada bo‘lgan.

Afsuski, Qodiriyning san‘at ahli bilan aloqasiga doir boshqa ishonarli xotiralar bo‘lmaganligi sababli biz musiqaning adib hayotida tutgan o‘rni haqida to‘la tasavvurga ega emasmiz.

Qodiriyshunos olim Umarali Normatovning yozishicha, mashhur sozanda Turg‘un Alimatov adabiyotshunos Subutoy Dolimovni o‘ziga ustoz deb bilgan. Ma‘lum bo‘lishicha, Toshket universiteti domlalarining tor doiradagi o‘tirishlarida T.Alimatov ham qatnashar ekan. “Subutoy aka dutorda, – deb yozadi olim, “Qodiriy mo‘jizasi” (2010) kitobida, Turg‘un aka tanbur yoki satoda ijro etgan kuylardan sel bo‘lib ketardik. Turg‘un aka har gal “O‘tgan kunlar”dagi “Navo kuyi” bobi ustida so‘z ochar, bu bobni yod bilar, yod aytib, bu kuyning so‘z orqali shu qadar nafis, tiniq, jonli ifodasidan hayratini to‘kib solardi. Subutoy aka “O‘tgan kunlar”da tasvir etilgan dutorda chalingan kuyni yoshligida tinglaganini aytar, Turg‘un akadan uni tiklashni qayta-qayta iltimos qilardi. Turg‘un aka ustoz iltimosini yerda qoldirmay, bu yo‘lda uzoq izlandilar. Nihoyat, ulug‘ sozanda bir gal: “Ustoz, “Dutor navosi”ni topdim, “O‘tgan kunlar”ning o‘zidan olib tikladim”, dedilar”.

Olimning bu so‘zlarini o‘qir ekanman, Abror Hidoyatovning Qodiriy huzurida dutor chertib, ashula aytgani ko‘z oldimga keladi. A.Hidoyatov o‘sha kuni boshqa kuy va ashulalar bilan birga “Dutor navosi”ni ham ijro etgan bo‘lsa ajab emas.

T.Alimatovning “Dutor navosi”ni “O‘tgan kunlar”dagi “Navo kuyi” bobi asosida “tiklaganligi” kitobxonlarga ham, navoxonlarga ham erish tuylilishi mumkin. “Romanda berilgan tasvir asosida unutilgan kuyni tiklash mumkinmi? Umuman, ijro etilgan biror kuyning ilohiy ohanglarini, dilga orom bag‘ishlovchi ko‘rinmas kamalak ranglarini so‘z vositasida ifodalash mumkinmi?..” kabi savollar kaminani tinchitmay qo‘yadi.

Kitobxon “O‘tgan kunlar”ning “Navo” kuyi” deb nomlangan bobida Marg‘ilondan quvilgan, nafaqat butun qalbi, balki butun vujudi bilan ham sevgan yori Kumushdan ayrilib, chuqur qishloqdagi bo‘zaxonlardan biriga kelgan Otabekni noxush bir ahvolda ko‘radi. U maxsus hujrada uchinchi-ko‘zachani tugatib, to‘rtinchini chaqirganida bo‘zagarga mashshoqni kirgizishni ham buyuradi. Mashshoq Otabekdan qanday kuyni chalib berishni so‘raganida, u “haydali sh kuyi”ni, “ajralish kuyi”ni, deb javob beradi. Bunday kuylarning “borligi”ni bilmagan mashshoq dutorni sozlab turib, kutilmaganda “Navo”ni boshlab yuboradi.

Otabekning shu lahzadagi holati romanda bunday tasvirlangan:

“Kuyning boshlanishi bilanoq uning vujudi zir etib ketgandek bo‘lib, keyingi piyolasini bo‘shatdi va ixtiyorsiz ravishda dutorning munglik tovshig‘a berildi. Dutor tovshi qandaydir o‘zining bir hasratini so‘zlag‘andek, hikoya qilg‘andek bo‘lib eshiti-lar edi. Yo‘q, bu hasratni ul o‘z tilidan so‘zlamas edi – Otabek tilidan so‘zlar edi... Otabekning ko‘z o‘ngidan o‘tkan kunlari bir-bir o‘tib boshladilar-da, nihoyat, “anuv” xotiralari, “anuv” hangomalari ham ko‘rinish berib o‘tdilar... Yo‘q, o‘tmadilar... uni-ng ko‘z o‘ngida kelib to‘xtadilar-da, shu ko‘yi tura berdilar... Dutor bu ko‘rinishni uning ko‘z o‘ngi-ga keltirib to‘xtatqach, bu fojiaga o‘zi ham chidab turolmag‘andek yig‘liy boshladi... Dutor quruqqina yig‘lamas edi, balki butun koinotni zir etdirib va xasta yuraklarni dirr silkitib yig‘lar edi... Otabek ortiq chidab turolmadi-da, ro‘ymoli bilan ko‘zini yashirib yig‘lamoqqa kirishdi... Ul ko‘z yoshlari-ni to‘xtatmoqchi bo‘lar edi. Biroq hozirgi ixtiyor o‘zida emas edi – hamma ixtiyor dutorning hazin navosida, toqatsiz yig‘isida edi. Dutorning nozik torlaridan, tilsimlik yuraklari-dan chiqq‘an “Navo” kuyi o‘z nolasiga tushinguchi Otabekdek yigitlarga juda muhtoj edi. O‘z dardiga tushungan bu yigitka borg‘an sayin dardini ochib so‘zlar, yig‘lar va ingrab so‘zlar edi... Eshitkuchi esa dunyosini unutib yig‘lar, kuchini yig‘ishtirib yig‘lar va hasrat-u alamini ko‘z yoshisi bilan to‘kib yig‘lar edi”.

Bu tasvirni o‘qigan kitobxon adibning “Dutor navo”sini emas, balki bu navoning qahramon ruhiy holatiga ko‘rsatgan ta‘sirini tasvirlagan. Ammo ki-tobxon o‘z chehrasini ko‘zgu orqali ko‘rganidek, shu tasvirda “Dutor navo”sining dov-daraxtlarning tillarang barglarini shafqatsizlik bilan to‘kayotgan kuz shamoli ovozi, bug‘doy donalarining tegir-mon toshlari orasiga qamalib, un-changga ayla-nayotgan paytdagi nolalarini, shu un-changlarning dag‘al qoplar ichidan qochishga urinib ko‘targan faryodini eshitgandek bo‘ladi. Dutor torlaridan chiqqan “Navo”ning Otabekka ko‘rsatgan ana shu ta‘siri ayni paytda shu kuyning so‘z bilan ifoda-langan suratidir. Kitobxon shu kuy tasviri orqali Otabekning o‘ta iztirobli, yuragida jahannam o‘tlari yonayotgan murakkab ruhiy holatini ko‘z oldiga yaqqol keltira oladi va adibning qahramon ruhini tasvirlash mahoratiga qoyil qoladi.

T.Alimatov “Dutor navosi”ni tiklaganligini ayt-gach, dutorni qo‘lga olib, uzoq sozlaydi. “Navo”ni boshlab yuboradi. “Kuy boshlanishi bilanoq, – deb yozadi U.Normatov, – davradagilarning vujudi zir etib ketgandek bo‘ldi. Nihoyat, eshilib, to‘lg‘onib

tevarak-atrofga ilohiy bir sirli-sehrli sadolar tarat-gan dutor pardalari tindi. Subutoy aka: “Ayni o‘zi, qoyil! Balli!” deb yubordilar”.

Shu ikki lavhada “Navo”ning nafaqat Otabek-ka, balki olimlarga ham ko‘rsatgan ta‘siri o‘z talqinini topgan. Shu ikki lavhada san‘atning sehri butun kuchi va “bo‘y-bast”ini ko‘rsatib turibdi. Qo-diriy “Navo” singari mumtoz xalq kuylaridan ba-diiy detal sifatida foydalanganida qahramonning go‘zallikka, milliy madaniy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini, ruhiy olamidagi evrilishlarni ham nurlantirish imkoniga ega bo‘ladi.

“Navo” ilmiy adabiyotda 12 maqom tizimi va shashmaqom tarkibidagi uchinchi maqom sifati-da talqin etiladi. “shashmaqomdagi “Navo”ning cholg‘u qismlari, deb yozilgan “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da (6-jild, Toshkent, 2003 yil), “Tasnifi navo”, “Tarjei navo”, “Garduni navo”, “Nag‘mai Orazi navo”, “Muxammasi navo”, “Muxammasi Husayniy”, “Saqli navo” deb atala-di. Ular muayyan kuy mavzulari va doyra usullari negizida yaratilgan. “Navo”ning ashula bo‘limi 2 guruh sho‘balarga bo‘linadi... “Navo” sho‘balar shakli ancha murakkab bo‘lib, daromad, miyonxat, dunasr, avj va tushirim tuzilmalaridan tashkil to-padi... “Navo”ning “cholg‘u qismlari” sifatida zikr qilingan musiqa asarlaridan tashqari, “Dutor na-vosi”, “Surnay navosi” singari ko‘rinishlari, hatto ularning “qadimgi” va “yangi” versiyalari ham bor.

Afsuski, ilmiy adabiyotda shashmaqom tur-kumidagi maqomlarning qaysi biri avval, qaysi biri keyin yaratilgani to‘g‘risida aniq ma‘lumot yo‘q. “O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi” (10-jild, Toshkent, 2005 yil)da Safiuddin al-Urmaviyning XIII asrda maqomlarni 12 asosiy maqomdan ibo-rat tizimga keltirgani, shashmaqomning “Buzruk”, “Rost”, “Navo”, “Dugoh”, “Segoh” va “Iroq” maqom-laridan tashkil topgani aytilgan. Holbuki, ayrim manbalarda “Navo” Navoiy tomonidan (demak, XIII asrda) ijod qilingani aytilib keladi. “Navo”ning ilmiy-nazariy jihati qanchalik muhim bo‘lmasin, uning uzoq asrlardan beri xalqqa xizmat qilib kelayotgani, insoniyatga ruhiy-estetik oziq berib kelayotgani muhimdir. Masalaning bu tomoni “O‘tgan kunlar” romanida, ayniqsa, ravshanlik kasb etgan.

Agar “Navo” kuyi “O‘tkan kunlar” romani-da Otabekning murakkab ruhiy holatining ochi-lishida faol ishtirok etgan bo‘lsa, shu asarning “Qizlar majlisi” bobidagi “Yig‘larman” xalq ashu-lasi unashilgan, ammo bo‘lajak qayliqning kimligi-ni bilmay iztirob chekayotgan Kumushning ichki dardlarini, tug‘yonlarini yuzaga chiqaradi.

Qizlar “Yig’layman” ashulasini ayta boshlashlaridan oldingi majlis manzarasi esa asarda bunday tasvirlangan:

“Qizlar ipka chizilgan guldek uy tevaragini olganlar, buning ustiga yovoshliq, o’ychanlik ularning tuslariga ma’naviy bir husn va jiddiyat berib, birga yuz husn qo’shqan edi. Agar biz shu kezda zarshunoslik uchun yeng shimarsak, ya’ni gulni guldari ajratadurg’an bo’lsa, boyag’idek esankirab, mutaraddin (taraddudlanib – *muh.*) qolmaymiz, chunki Kumushbibi lolalar ichidagi bir gul va yo yulduzlar orasidagi to’lg’an oy edi”.

Ammo bu “oy” qora bulutlar qurshovida bo’lganligi sababli uning o’zi ham, tevarigidagi yulduzlar shodasi ham ma’yuslik nurini taratib turardi. To’yoldi majlisiga yig’ilgan Gulsinbibi bu holatga ortiq chidab turolmay: “Biz bu yerga aza ochgani keldikmi?” deydi. Shundan keyin qizlar davrasida jonlanish yuz beradi. “Shu gapdan keyin, deb yozadi adib, majliska kutilmagan bir ruh kirdi. Anorgulning qo’lidagi dutor “O’rtoqlar” kuyini tanlarga larza berib tarona qildi. Dutor “O’rtoqlar”ga “Ifor” kuyini ulab yuboradi, 2 soatlik bazmdan keyin Gulsinbibi “qo’ng’iroqdek tovshi” bilan “Yig’larman” ashulasini boshlaydi:

*O’rtoqlarim, qo’lga olsam torimni,
Beixtiyor yodlaydirman yorimni.*

Ashulaga Xonimbibi qo’shiladi:

*Bir ko’rinib, yag’mo qilg’an ko’nglimni
Qaytib yana ko’rolmadim norimni.*

Gulsin bilan Xonimbibi ashula so’zlarini yuraklarining qat-qatlaridan chiqarib aytayotganlarida Kumushning ikki ko’zi jiqqa yoshga to’ladi.

Ashula davom etadi:

*Agar ko’rsam edi yana yorimni,
Bag’ishlardim ham yo’qu borimni.*

Ashula Kumushning ayni shu daqiqalardagi holatini ifodalay, go’yo bu so’zlar, bu ma’yus ohang yuzlab Kumushlarning, Gulsinlarning, Xonimbibilarning orzu va armonlarini emas, balki aynan uning, Kumushning dil yaralarini shafqatsizlik bilan ochib tashlayotgandek edi. Ashulaning har bir so’zi Otabekni bir ko’rishda sevib qolgan, ammo hozir boshqa, noma’lum bir yigitga tegayotgani tufayli yuragi zardob bilan to’lgan Kumushning ko’z yoshlarini daryo yanglig’ oqizib yuboradi. U qizlarning: “Nima bo’ldi, Kumush?”, “Nega yig’lay-

siz, Kumush?” degan savollariga javob bermaydi, to’g’irog’i, javob berolmaydi. Bu uning, yolg’iz uning, “sevgilisiga erishmagan, baxtiqaro qiz”ning siri edi. Shuning uchun Qodiriy uning shu vaqtdagi ruhiy iztiroblarini, qalbida gurkirab yonayotgan baxtsiz muhabbat alangalarini tasvirlashni lozim topmay, uning yonidagi qizga osilib yig’lay boshlaganini aytadi, xolos. Va shu tafsilning o’zida Kumushning dardi o’z qalbiga sig’may, undan toshib chiqayotgani sezilib turadi.

Odatda, qizlar turmushga chiqayotganlarida begona kishiga tegayotganlari, begona xonadonga kelin bo’lib tushayotganlari, aziz ota-onalari va qadrdon xonadonni tark etayotganlari uchun ko’z-yosh to’kadilar. Qizlar Kumushning yig’isini shunday yig’i deb o’ylaydilar va uning ko’nglidagi bulutni tarqatish uchun lapar aytishga kirishadilar.

Qodiriy yozadi: “Kumush juda xafa ko’ringanlikdan uning ko’ngini ochmoqqa to’g’ri kelar edi. Shuning uchun boshqa o’yinlarni qo’yaturib majlisning eng qiyin tarafi bo’lib sanalg’an lapar aytishka ko’chdilar. Gulsin kuyav rolini o’ynar, Xonimbibi Kumush rolida, ikkisinin bir-biriga qarab o’qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklarni uzar darajada”. Ammo dugonalarning kelin-kuyov rollarini o’ynab, lapar aytishlari ham Kumushning jarohatli ko’ngliga malham bo’la olmaydi. “Biroq, yozadi adib, Kumushning tishining oqini ko’rish juda qiyin, uning hamma ishi faqat mungg’ayib xayollanishqina...”

Qodiriy ko’ngil kosasi chil-chil sinib, orzu-armonlari hubobga aylangan Kumushning ruhiy olamida kechayotgan ahlamlarni, tug’yonlarni, kurashlarni tasvirlashda to’y arafasida o’tadigan an’anaviy “qizlar majlisi”dan, shunday majlislarda shod-xurramlik bilan aytiladigan o’zbek xalq ashula va laparlaridan mahorat bilan foydalangan.

Agar Qodiriy “O’tgan kunlar”da arosatda qolgan Kumushning ruhiy kechinmalarini ifodalashda muhiy foydalanish san’atini to’la namoyish etgan bo’lsa, kitobxon qariyb xuddi shunday holatni “Mehrobdan chayon” romanida ham ko’radi. Ma’lumki, adibning bu ikkinchi romanida Xudoyorxon davridagi saroy hayoti tasviriga katta o’rin ajratilgan. Qodiriy, boshqa o’zbek yozuvchilaridan farqli o’laroq, xonlik va amirlik tuzumining XIX asrga kelib chirigani va bu tizimni isloh qilish masalasini ko’tarishda saroy hayotini emas, balki haram hayotini tasvirlashni lozim, deb bilgan. Bu bilan u rus istilosi arafasidagi o’zbek jamiyati anatomiyasini ro’y-rost ochib tashlashga muvaffaq bo’lgan.

Xudoyor singari xon va amirlar hayot ma’nosi-ni ishrat va maishatda ko’rib, haramga, haramni

mamlakatdagi eng go'zal qizlar bilan to'ldirishga zo'r berishgan. Ular har kecha bir go'zalni og'ushiga olib, ertasi uni beklardan biriga in'om qilib, yangi tunni yangi bir go'zal bilan o'tkazishdan o'zga narsani o'ylashmagan. Oilasidan majburan tortib olingan yoki o'g'irlab keltirilgan qizlarga saroydagi hashamdan ko'ra, o'z mahallasi yoki qishlog'ida yashagan va muhabbat iplari bilan bog'langan oddiy yigitlar bilan birga hayot kechirish ming marta afzal edi. Shuning uchun ham ular haramda o'z dard-u alamlarini ashula va lapar aytish bilan yozishgan.

"Mehrobdan chayon" romani bosh qahramonlaridan biri Ra'noni ham shunday hayot kutardi. Qodiriy kitobxonni Ra'noning boshiga tushajak mudhish qismatga tayyorlash maqsadida romanga "Qirq qizlar" bobini kiritgan. U, "O'tgan kunlar" – da bo'lganidek, shu bobda ham "qizlar majlisi"ni tasvirga tortadi. Ammo adib uni "qizlar bazmi" deb ataydi. Va u shu bobda mo'tabar ota-onalaridan, sevimli yorlaridan judo etilgan qizlarning ruhiy olamlariga "nazar tashlaydi":

"Nozik dasturxon yozdi. O'rtag'a ikki xitoy laganda palov qo'yilib, Gulshan bilan 7 qiz oshqa o'lturdilar... Huftandan keyin uylardagi qizlar birin-sirin katta tanobiyg'a yig'ila boshladilar. Ikki childirma qizitildi va dutor, tanbur, g'ijjak, chang kabi chalg'uvlar sozlandi. Qizlar o'zaro bazmga hozirlanar edilar va har kech ham bazm bilan ko'ngil yozar edilar. Darhaqiqat, erkaklar dunyosidan aloqasi kesilgan mazluma, oila hayotidan mahrum bechoralar shundan boshqa nima bilan ham ovinsin?"

Adibning shu so'zlaridan keyin "soz yo'lboshchilik qilgan childirma" "Yarim tovushda gumburlab", qo'ng'iroqlar shing'iraydi. So'ngra qizlarning biridan "soz kabi sho'x va nafis ohang" eshitiladi:

*Ochilg'anda lolalar, terib yurgay bolalar,
Aytingiz-chi, xolalar, o'tkan do'ndiq sozmidir?
O'tkan do'ndiq sozmidir?*

*Termulg'anim bilmasa, pisandiga ilmasa,
Rahmi aslo kelmasa, menga qilg'an nozmidir?
chekkan jabrim ozmidir?*

Ashula davom etar ekan, uning mungli ohangidan ham, so'zlaridan ham aytuvchi qalbidagi achchiq nolalar, qonga aylangan tuyg'ular oqadi. Ashulaning musiqiy qurilishi va mazmunida shu qizlarning baxtsiz qismati o'z ifodasini topadi. Bu nola va tuyg'ular sekin-asta aytuvchi qalbini titratib, momaguldirak o'laroq yangrab yuboradi:

*Tirnamag'il sen yaram, yig'latma ko'p, qil karam,
Turg'an o'rningdir haram, ya'ni shohim bazmidir!
ya'ni shohim bazmidir!*

*Oy-u yillar yig'lag'an, bag'rin har dam
tig'lag'an,*

*Hasratidan big'lag'an baxtsiz bir qiz Nazmidir!
Baxtsiz bir qiz Nazmidir!*

Ashulaning so'nggi satrlaridan ravshan bo'lishicha, uning so'zi ham, kuyi ham, haram qizlarining so'zlariga qaraganda, Qo'qondagi qishloqlardan birida tug'ilgan chiroylik bir qiz ekan. Qashshoq otasi uch yillik soliqni to'lay olmagan uchun xolasining o'g'liga unashilgan, to'y kunlari yaqinlashgan kunlarda Nazmi haramga zo'ravonlik bilan olib ketilgan ekan.

Aslida, bu ashulani Nazmi to'qiganmi yo Qodiriyning o'zi ijod qilganmi, yoki xalq og'zaki ijodi xazinasidan olganmi – kitobxon uchun buning ahamiyat yo'q. Kitobxon bu ashulani Nazmi yoki boshqa biror jabrdiyda o'zbek ayoli to'qiganiga ishonadi va o'zbek xalq ashularining kimlar tomonidan va qanday sharoitlarda yaratilgani bilan qiziqsinadi. Taxmin qilish mumkinki, Qodiriy Qo'qonga borgan kunlarining birida haramga zo'rlab keltirilgan va shu yerda sil bo'lib o'lgan Nazmi tarixini eshitgan va uning qo'qonliklar xotirasida qolgan ashulasi matnini yozib olgan bo'lishi mumkin. Lekin bu ashulaning mazluma ayollar qalbidan yuzib chiqqan ohangi va so'zlariga e'tibor bersak, yaqin o'tmishda, muayyan xalq qo'shiqlari ohangida Nazmi yoki uning boshqa biror taqdirdoshi tomonidan yaratilgani va asarga Qodiriy tahririda kiritilganligi sezilib turadi.

Shunday hollarga asoslanib aytish mumkinki, Qodiriy qahramonlarning ruhiy olamidagi evrilishlarni ifodalashda musiqaning roli va ahamiyati katta ekanligini juda yaxshi bilgan.

"O'tgan kunlar"da musiqa bilan bog'liq yana bir lavha bor. Otabek ota-onasining xohish-istagini rad etolmay, Marg'ilonga shum xabar bilan ketayotib, poyonsiz qirda qo'sh haydab yurgan yigitning ashulasini uzoqdan eshitib qoladi. U yigitning muhabbat kosasi ham darz ketgan bo'lsa kerak, ashulasining "Ikki yorni ajratuvchi bu falakning gardishi!" degan so'zlari Otabekni titratib yuboradi. "Ruhlik, kuchlik ko'krakdan chiqq'an bu ashula, – deb yozadi adib, – tevarakni zirr etdirib yuborg'andek, Otabekka ham boshqacha ta'sir beradir... Bu bayt dehqonning og'zidan yana takrorlanib, tag'in tevarakni yong'iratadir. Endi

Otabekning ko'nglidan bir gap ham o'tib ketadir: "ikki yorni ajratg'uchi bu falakning gardishi emas, ota-onaning orzusi!" O'zining sirlik ma'nosig'a Otabekning istiqbolini olib ko'ringan bu bayt nihoyat uni yig'latadir. Ko'z yoshlari yuzi orqaliq egarining qoshig'a va otining yolg'a toma boshlaydir..."

Qodiriy bu lavhada ham qahramonning ruhiy iztiroblarini ifodalashda musiqadan, aniqrog'i, yigit ashulasining bir satridan o'rinli foydalangan.

Musiqashunoslarning fikricha, o'zbek xalqi musiqiy merosining gultoji Shashmaqomni tashkil etgan asarlar xalq bastakorlari tomonidan ijod qilingan. Ularning ashula bo'limlari uchun xalqqa yaqin shoirlarning xalq hayoti, dardi, alam va armonlari, orzulari tarannum qilingan she'rlari tanlab olingan. Yuqorida bahs boisi bo'lgan ashula matni shu fikrning odilligini tasdiqlaydi. Ammo o'zbek musiqiy folklorida yana shunday asarlar borki, ularda muayyan ijtimoiy guruh hayoti bilan bog'liq motivlar yangrab turadi. Qodiriy asarlarida tasvirga tortilgan shunday musiqa asarlaridan biri "Sarbozcha"dir.

Teatrshunos Mamajon Rahmonovning yozishicha, "Sarbozcha" Farg'ona vodiysida qadimdan ijro etilib kelgan "Katta o'yin"ning tarkibiy bir qismidir. O'zbek ensiklopediyasining birinchi nashri (9-jild, Toshkent, 1977-yil)da yozilishicha, "Sarbozcha", "Sarbozi", "Sarboz" – jangovar ruhdagi o'zbek va tojik xalq o'yini. "Sarbozcha" 4/4 takt o'lchovidagi soqiynoma doira usulida ijro etilib, harbiylarning jangovar yurishini ifodalaydi. Bu kuy yakka sozlarda va turli ansambllar ijrosida chalinib kelingan hamda qo'shiq varianti ham bo'lgan. "Sarbozcha"ning ba'zi ohanglari kuy ijrosi jarayonida aktiv harakat qiladi va "Ajam" kuyining birinchi taronasiga ohangdosh yangraydi. "Sarbozcha"ning surnay yo'llari ham mavjud.

"Mehrobdan chayon" romani Xudoyorxon davrida Qo'qon xonligida, xususan, xon saroyida ro'y bergan voqealar tasviriga bag'ishlanganligi bois Qodiriy asarga "Xon ko'ngil ochmoqchi" degan bobni ham kiritgan va unda xonning tungi maishatdan tashqari, kunduz kunlari O'rda bog'ida o'tkazilgan shohona tomoshalardan orom olishini ham aks ettirgan.

Qodiriy xonning O'rda bog'iga tantanavor vaziyatda kirib kelishi marosimini tasvirlab yozgan: "Xon shahsufaga qarab keldi. O'ninchi qatordan so'ng yosh sipohlar turkumi uzulib yaxshi intizomlik qirq nafar navjuvon shahzoda orqasida xonni ta'qib etar edilar. Shu holda nimsufalarining biridan chalg'ular tovshi keldi. Sozlar nafis

va ohangdor qilib "Sarbozcha" kuyini chaldilar. Kuy sozda qaytarib oling'ach, xon orqasidag'i yosh sipohlarning bir qismida(n) shu kuyning ashulasi eshitildi:

*Shahonshohim, shahanshohim, baxtingiz kulsin!
Davlatigingiz, shavkatingiz dushmanlar ko'rsin!
Qalqon ushlab, xanjar taqqan yovlar maydong'a,
Nomussizlar vafosizliq qildingmu xong'a?.."*

Xon joylashib olgani, ta'zimdagi xaloyiqqa tik-kayish haqida farmon berilganidan so'ng maydonga udaychi chiqib, qo'l ochib turgan raiyatga qarab deydi: "Dushmanlar xarob, munofiqlar betob o'lsin... Onhazratimning davlatlariga Xudo tavfiqul adolat bersin!"

Udaychining bu fotiha so'zlaridan ma'lum bo'lishicha, tomoshaga raiyatni yig'ishdan maqsad ko'ngil yozishga chiqqan xonning sipohlardan iborat metin qo'rg'on bilan o'ralganligini ko'rsatish, sipohlarning "Sarbozcha" ashulasini ijro etish bilan unga sadoqatlarini ifodalash, udaychining fotihasi bilan dushmanlar va munofiqlarga Xudodan jazo tilash edi.

Ko'ramizki, adib bu sahnada ham musiqadan shunchaki foydalanmay, uning nafaqat qahramonlarning ruhiy holatlarini ochishga yordam berishi, balki ijtimoiy maqsadga ham xizmat qilishi mumkinligini asoslab bergan.

Biz Fitrat va Cho'lponning musiqa olamiga yaqin bo'lganligini, hatto ulardan birining o'zbek klassik musiqasi haqida risola, ikkinchisining esa musiqiy kechalar va spektakllar to'g'risida maqolalar yozganligini yaxshi bilamiz. Qodiriy musiqiy-estetik qarashlari ifodalangan biror maqola yozmagan bo'lsa-da, uning asarlarida mumtoz xalq ashula va laparlari jaranglab, kitobxonlarni musiqaning sehrli olamiga olib kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdulla Qodiriy. "O'tgan kunlar" roman. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'ati nashriyoti. 1980-yil.

2. Aliyev A. Abdulla Qodiriy. – T.: G'afur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1967-yil.

3. Ziyo Said. Tanlangan asarlar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1974 yil.

4. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti (darslik). – T.: "Ma'naviyat" nashriyoti. 2004-yil.

5. Mirvaliyev S. "Abdulla Qodiriy. – T.: "Fan" nashriyoti. 2004-yil.

6. Sultonov I. Pesalar. Maqolalar. – O'zbekiston davlat badiiy adabiyot nashriyoti. 1959-yil.